

УДК 340.132(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2021.3.4>**Середюк В. Ю.,**кандидат юридичних наук, доцент,
начальник територіального сервісного центру № 8049
регіонального сервісного центру
Головного сервісного центру
Міністерства внутрішніх справ України в м. Києві

РОЗВИТОК ЮРИДИЧНОЇ ТЕХНІКИ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Анотація. Метою статті є висвітлення питання про розвиток юридичної техніки тлумачення норм права на сучасному етапі. Новизна статті полягає в характеристиці техніко-юридичного аспекту тлумачення норм права, який ще не отримав належного доктринального висвітлення у сучасній юридичній науці, адже юридична техніка тлумачення норм права посідає особливе місце у системі форм та напрямів діяльності судових органів. Крім того, у процесі тлумачення норм права суд обов'язково виявляє елементи творчості, долає наявні прогалини у правовому регулюванні та найчастіше наближається до межі, що відокремлює тлумачення від правотворчості, а іноді й перетинає її.

Показано, що теоретичне осмислення цього питання має досить тривалу історію і характеризується різноманітними уявленнями про сутність досліджуваної в рамках роботи правової категорії. З'ясовано, що однозначної та чіткої системи тлумачення норм права досягти складно, тому запропоновано запроваджувати правовий механізм співіснування різних підходів та правил тлумачення. Однак сьогодні не залишилося сумнівів у тому, що шлях пошуку найбільш відповідного правила тлумачення норми права для вирішення конкретної справи є одним із основних завдань як законодавця, так і правозастосовувача.

Усі підходи та правила тлумачення перебувають у постійному взаємовпливі та взаємозв'язку. На цьому етапі питання, пов'язані з техніко-юридичною проблемою, продовжують відігравати значну роль у переліку сучасних наукових теоретико-правових і теоретико-прикладних інтересів вітчизняних учених-дослідників і практиків. Втім, саме уявлення про правильне тлумачення права створює складну теоретичну проблему, оскільки немає загальноприйнятого та однозначного критерія істинності тлумачення. Як об'єкт тлумачення розглядаються і воля законодавця, і сенс самого юридичного тексту, і навіть творче устремління тлумача (правозастосовувача).

Ключові слова: юридична техніка, тлумачення норм права, правозастосування, правовідносини, теорії тлумачення.

Serediuk V. Yu. Development of legal technique for the interpretation of legal norms at the present stage

Abstract. The purpose of the article is to highlight the question of the development of a legal technique for the interpretation of the law. The novelty of the article is in the description of the technical and legal aspects of the interpretation of legal norms, which did not yet know the proper doctrinal coverage in modern legal science. After all, the legal technique of interpreting the rules of law occupies a special place in the system of forms and activities of the judiciary. In addition, in the process of interpreting the law, the court inevitably reveals elements of creativity, overcomes existing gaps in legal regulation, and often approaches the limit that separates interpretation from lawmaking, and sometimes crosses this line.

It is shown that the theoretical understanding of this issue has a sufficient history and is characterized by different ideas about the presence of the legal category studied in this work. It was found that it is difficult to achieve an unambiguous and clear system of interpretation, so it is proposed to introduce a legal mechanism of coexisting different approaches and rules of interpretation. Today, there is no doubt that the way to the best appropriate explanation of the right to decide a particular case is one of the main tasks of both the legislator and the rater.

All approaches and rules of interpretation are constantly interacting and interconnected. At this stage, issues related to the technical and legal problems continue to play a significant role in the list of modern scientific theoretical and legal and theoretical and applied interests of domestic scientists, researchers, and practitioners. However, the very idea of the correct interpretation of law creates a complex theoretical issue that does not have a generally accepted and unambiguous criterion for the truth of the interpretation. Both the will of the legislator

and the meaning of the legal text itself, as well as the creative aspiration of the interpreter (law enforcer), are considered as the object of interpretation.

Key words: *legal technique, interpretation of legal norms, law enforcement, legal relations, theories of interpretation.*

Постановка проблеми. Юридична техніка є не лише однією з найактуальніших, але й однією з найскладніших проблем сучасної юриспруденції. Всупереч тому, що впродовж минулого століття класики юридичної науки здійснили чималий внесок у розвиток цієї сфери юридичного знання, сьогодні правова наука в Україні перебуває лише на початку шляху створення теорії юридичної техніки, настільки необхідної для вирішення не тільки теоретичних, але й практичних проблем права.

Юридична техніка тлумачення норм права посідає особливе місце у системі форм та напрямів діяльності судових органів. Крім того, у процесі тлумачення норм права суд обов'язково виявляє елементи творчості, долає наявні прогалини у правовому регулюванні та найчастіше наближається до межі, що відокремлює тлумачення від правотворчості, а іноді й перетинає її.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За очевидності змісту поняття «тлумачення норм права» теоретичне осмислення цього питання має досить тривалу історію і характеризується різноманітними уявленнями про сутність досліджуваної в рамках роботи правової категорії, яка, наприклад, охарактеризована у працях одного з найвідоміших представників історичної школи права Фрідріха Карла фон Савіньї, основоположника юридичної техніки Р. Ієрінга, засновника класичної концепції поділу влади Ш.Л. Монтеск'є, одного з основних теоретиків правового позитивізму Г. Кельзена.

Попри досить серйозне теоретичне опрацювання питань тлумачення норм права, техніко-юридичний аспект тлумачення сьогодні не отримав належного доктринального висвітлення у сучасній юридичній науці. Аналіз актуальної літератури показує, що серйозні наукові дослідження проводяться лише щодо окремих питань.

Мета дослідження полягає у висвітленні питання про розвиток юридичної техніки тлумачення норм права.

Задля висвітлення розвитку юридичної техніки тлумачення норм права використано низку методів дослідження. Отже, в основі методоло-

гії роботи лежать парадигмальний, системний та діяльнісний підходи. Значну роль у нашому дослідженні відіграв метод історико-правового та теоретико-правового аналізу джерел юридичної техніки тлумачення норм права із формально-догматичним, порівняльно-правовим і соціологічним підходами.

Закономірно, що і раніше, і зараз значна кількість правознавців здійснювала свій внесок у теорію тлумачення норм права. Проблема правильного тлумачення норм права стала предметом розгляду багатьох вітчизняних і зарубіжних учених. На дисертаційному рівні питання про юридичну техніку тлумачення норм права розробляли Ю. Власов, Е. Вікторова, Л. Чулінда, Т. Дудаш, А. Бернюков, Т. Долголенко, Н. Лепіш, І. Колесник, С. Болдирев, З. Загинеї, І. Косцова.

Ю. Власов проаналізував сутнісні ознаки, методологію і видову характеристику тлумачення норм права. Дослідник розкрив об'єкт, мету й завдання тлумачення, розглянув питання про режим законності та меж тлумачення норм права [1]. Л. Чулінда здійснила характеристику юридично-лінгвістичного тлумачення текстів нормативно-правових актів (далі – НПА), уточнила поняття тлумачення НПА, з'ясувала, що об'єктом тлумачення є тексти НПА, які містять норми права, а предметом тлумачення – зміст норм права [2].

Т. Дудаш виявила залежність праворозуміння від мовних форм, у яких зафіксовано зазначене поняття, тобто явище прав. Авторкою показано, яким чином праворозуміння впливає на діяльність уповноважених органів, які здійснюють офіційне тлумачення норм права [3]. А. Бернюков здійснив системне наукове дослідження герменевтичного методу у сфері правосуддя. Автор довів, що здійснення правосуддя є складним правоінтерпретаційним процесом, спрямованим на юридичну кваліфікацію фактичних обставин справи, що ставить перед суддю подвійне герменевтичне завдання, а саме співзалежне осмислення факту (встановлення судової істини) та права (здійснення судової правотворчості) [4].

Т. Долголенко розкрила методологічну ситуацію в теорії права на сучасному етапі. Авторка наголошує на тому, що є нагальна потреба подолати методологічний монізм за допомогою методу герменевтики тощо [5]. Дисертаційна робота А. Зубенко присвячена питанням критеріїв класифікації інтерпретаційних актів на види та підвиди. Дослідницею узагальнено наявні та сформульовано нові вимоги до техніки тлумачення норм права [6].

Н. Лепіш проаналізувала юридичну природу актів тлумачення норм права та окреслила можливість подальшого використання одержаних наукових результатів у правовій діяльності [7]. І. Колесник розробила модель правозастосовної технології, що забезпечує здійснення різних видів правозастосовної юридичної діяльності оптимальними для конкретної життєвої ситуації структурними елементами [8]. Предметом дисертаційного дослідження С. Болдирева стала юридична техніка як сукупність певних прийомів, правил, способів, методів та засобів правотворчої (нормотворчої) та правореалізаційної діяльності. Автор з'ясував соціально-правову природу та охарактеризував юридичну техніку, її юридичні особливості у контексті інших правових явищ, визначив тенденції її динаміки [9].

В. Косович на рівні докторської дисертації досліджував питання офіційного нормативного тлумачення нормативно-правових актів. Вчений дійшов висновку, що юридичним підґрунтям офіційного тлумачення-роз'яснення НПА України є хіба що конституційна норма, яка надає Конституційному суду України право тлумачити Конституцію та закони України. Усі інші аспекти правоінтерпретаційної діяльності (зокрема, стосовно правотлумачної техніки) ґрунтуються сьогодні на доктринальних положеннях і правосвідомості правників, тому тлумачення-роз'яснення НПА (чи юридичних норм) може слугувати ефективною формою їх удосконалення лише за умови законодавчої регламентації [10, с. 394].

Окремої уваги заслуговує дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук З. Загинеї із теми «Герменевтика кримінального закону України». У дисертації здійснено комплексне дослідження герменевтики кримінального закону України, в результаті

чого обґрунтовано концепцію герменевтики кримінального закону України як конкретно наукового методу у галузі кримінального права України, яка охоплює такі складові частини, як нормотворча техніка, текст кримінального закону України, експертологія його тексту. Запропоновано авторські визначення таких понять, як «герменевтика кримінального закону України», «тлумачення та розуміння її елементів», «текст кримінального закону України», «нормотворча техніка у галузі кримінального права» [11, с. 33].

Г. Неліпович виконала дисертацію, присвячену комплексному загальнотеоретичному дослідженню поняття юридичної конструкції як засобу структурування правової інформації. Авторкою з'ясовано сутність, функції та значення юридичної конструкції для юридичної науки й практики [12].

У процесі тлумачення норм права роль юридичної конструкції виражається в тому, що вона визначає напрям розумового процесу інтерпретатора [13, с. 273]. За допомогою юридичної конструкції здійснюється всебічне з'ясування дійсного змісту норм права. Передумовою використання юридичної конструкції є відповідь інтерпретатора на питання про те, яку роль виконують елементи юридичної конструкції в процесі правового регулювання [14, с. 304].

І. Косцова у дисертації «Системне тлумачення норм права» здійснила комплексний аналіз теоретичних і практичних питань системного судового тлумачення норм права. Предметом дослідження виступають теоретичні та практичні аспекти методу системного тлумачення норм права в судовому процесі. Авторка запропонувала нову дефініцію терміна «метод системного тлумачення»; показала своєрідність інтерпретаційного мислення, здатного впливати на процес системного тлумачення норм права [15].

Метою дисертації Е. Вікторової стало дослідження й розкриття на доктринальному рівні основних закономірностей інтерпретації правових текстів органами судової влади в Англії та США. Дослідницею дійшла висновку, що найбільш перспективною теорією тлумачення як в Англії, так і у США є «динамічна» теорія тлумачення, яка намагається поєднати у собі всі переваги теорій на основі тексту закону

та виявлення законодавчого наміру. Намагаючись здійснити правильний вибір теорії тлумачення, останніми роками судді продемонстрували якусь тенденцію у своїх рішеннях схилитися до пошуку найбільш збалансованого підходу тлумачення норм права, який висловлював би якийсь компроміс усіх переваг та недоліків усіх основних теорій тлумачення [16].

Не менш значущими для нашого дослідження стали монографічні роботи, які торкаються питань юридичної техніки тлумачення норм права, зокрема, таких авторів, як П. Люблинський, О. Капліна, В. Малента, С. Прийма, В. Оглезнев, З. Юдін, Т. Дружиніна-Сендецька, І. Онищук, С. Мусиченко, І. Шутак.

На початку ХХ століття питання техніки тлумачення кримінального закону розробляв російський юрист П. Люблинський. Вчений провів детальний аналіз концепції тлумачення кримінального закону, яка заснована на аналізі законодавства та кримінально-правової доктрини минулого століття. У праці наведено аргументацію вченого про необхідність удосконалення юридичної мови кримінального закону. Акцентовано увагу на прийомі систематики кримінального закону, а також наголошено на необхідності творчої діяльності юриста у процесі тлумачення кримінально-правових норм. Висловлено авторську позицію щодо правил та прийомів тлумачення, актуальних для чинного кримінального законодавства [17].

П. Люблинський зазначав, що для належного розуміння та засвоєння чинного права величезне значення має правильна систематика: «Мета систематики набагато глибше, ніж простого зовнішнього впорядкування матеріалу, вона прагне рельєфно висловити основні засади, що лежать в основі кодексу, охопити постанови його небагатьма загальними концепціями, що характеризують його логічну єдність. Систематика стає одним із джерел, звідки черпаються суддею принципи розвитку чинного права та засвоєння його чинного сенсу» [18, с. 106].

Монографічна праця О. Капліної присвячена теоретико-прикладним питанням правозастосовного тлумачення норм права. Авторкою розкрито правотлумачну діяльність судів, способи тлумачення норм права, сформовано рекомендації щодо з'ясування смислу норми

права [19]. В. Малента дослідив неофіційне тлумачення норм права та показав його значення для формування та розвитку правової системи загалом [20].

С. Прийма здійснила загальнотеоретичне монографічне дослідження принципів тлумачення норм права, з'ясувала їхню роль у правовій системі та причини дотримання їх вимог у юридичній діяльності [21].

Здійснена В. Оглезневим аналітична праця стосовно філософії мови Г.Л.А. Харта має ціннісне значення в аспекті методологічних основ теорії аскриптивної юридичної мови. Оскільки юридичний аналіз спочатку орієнтований на формально-логічне тлумачення норми права, реальність права як соціального феномена почала набувати емпіричного та нормативного характеру, зумовивши цим інтерпретацію права як сукупності норм права, передбачених чинним законодавством. Теоретичне осмислення реального процесу тлумачення та оцінювання норм права передбачає встановлення догми права, тобто справжнього змісту владного розпорядження [22].

З. Юдін здійснив комплексне загальнотеоретичне дослідження питань тлумачення договору. Дослідник з'ясував, яким чином у міжнародній договірній практиці використовується автентичне, судове та доктринальне тлумачення [23]. Т. Дружиніна-Сендецька розробила питання герменевтичного підходу у тлумаченні права, проаналізувала юридичну герменевтику як спосіб тлумачення, розкрила зміст та особливості застосування різних видів інтерпретаційно-правових актів тощо [24].

Т. Комарова дослідила правотлумачну практику Суду ЄС та обґрунтувала важливість правотлумачної практики Суду справедливості ЄС для розвитку європейської правової системи та укріплення конституційного статусу установчих договорів. Результатом осмислення правотлумачної практики Суду справедливості ЄС стало виведення особливостей реалізації правосуддя в окремих пріоритетних сферах компетенції ЄС. Проблеми, які досліджуються у монографії, мають значення для України у зв'язку з імплементацією Угоди про асоціацію між Україною та ЄС і важливістю судового захисту прав українських приватних осіб в ЄС [25].

Питань методів і способів тлумачення норм права торкається І. Онищук під час розроблення техніки юридичного письма правового моніторингу, яка становить сукупність методів, прийомів, інструментів, у тому числі прийомів збирання інформації, таких як експертна оцінка; правова експертиза; тлумачення права; спостереження; анкетування; опитування; групування; соціально-психологічні прийоми [26; 27].

С. Мусиченко на монографічному рівні дослідила зрозумілість як техніко-юридичну властивість якісного закону, який адекватно може передати об'єктивні закономірності суспільного розвитку, є гарантією правозаконності та стає ефективним механізмом реалізації кримінально-правових норм. Оскільки сучасний кримінальний закон, як зазначила авторка, може розглядатися як певний соціокультурний конструкт, спрямований на регулювання кримінальної активності, безсумнівно, його ефективність залежить від належного усвідомлення всіма суб'єктами дійсного змісту викладених у ньому встановлень [28, с. 5].

Окремим аспектам техніки тлумачення норм права присвячені роботи І. Шутака, який розкрив поняття та здійснив загальну характеристику тлумачення права, виокремив види, способи та функції тлумачення норм права [29; 30].

Важливим для досягнення мети нашого дослідження став посібник «Новітнє вчення про тлумачення правових актів», у якому автори системно викладають положення новітнього вчення про тлумачення правових актів (113 правил роботи з юридичними текстами). Це вчення розроблено авторами на базі досліджень законодавства України та практики його застосування, результати яких раніше викладені у низці видань науково-практичного змісту (коментарях до трудового і цивільного законодавства тощо). Розробниками враховано

вітчизняний, російський дореволюційний, радянський і зарубіжний досвід дослідження проблем тлумачення правових актів, а також судового тлумачення правових актів із часів римського права [31].

Висновки. Більшість дослідників дійшла висновку, що однозначної та чіткої системи тлумачення норм права досягти складно, і пропонує запровадження правового механізму співіснування різних підходів та правил тлумачення. Однак сьогодні не залишилося сумнівів у тому, що шлях пошуку найбільш відповідного правила тлумачення норми права на вирішення конкретної справи є одним із основних завдань як законодавця, так і правозастосовувача. Усі підходи та правила тлумачення перебувають у постійному взаємовпливі та взаємозв'язку, їх ми докладніше розглянемо у подальших дослідженнях.

Зазначимо, що на цьому етапі питання, пов'язані з техніко-юридичною проблемою, продовжують відігравати значну роль у переліку сучасних наукових теоретико-правових і теоретико-прикладних інтересів вітчизняних учених-дослідників і практиків.

Зважаючи на принцип законності у здійсненні правосуддя, констатуємо, що для ефективного захисту прав людини, а також справедливого розгляду правового конфлікту насамперед необхідне адекватне розуміння сенсу тих норм права, якими регулюються спірні правовідносини, закріплюються та гарантуються права, що захищаються. Проте саме уявлення про правильне тлумачення права створює складну теоретичну проблему, оскільки немає загальноприйнятого та однозначного критерія істинності тлумачення. Як об'єкти тлумачення розглядаються і воля законодавця, і сенс самого юридичного тексту, і навіть творче устремління тлумача (правозастосовувача).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Власов Ю. Проблеми тлумачення норм права : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 ; Інститут держави і права ім. В. Корецького НАН України ; наук. консульт. М. Оніщенко. Київ, 2000. 202 с.
2. Чулінда Л. Юридико-лінгвістичне тлумачення текстів нормативно-правових актів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 ; Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 2003. 17 с.
3. Дудаш Т. Праворозуміння: герменевтичне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук ; Львівський національний університет ім. І. Франка. Львів, 2008. 16 с.
4. Бернюков А. Юридична герменевтика як методологія здійснення правосуддя (філософсько-теоретичний аналіз) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 ; Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2008. 16 с.

5. Долголенко Т. Аксиологический и формально-юридический смысл толкования права : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук ; Самарский юридический институт ФСИН, Казанский (Приволжский) федеральный университет. Казань, 2012. 26 с.
6. Зубенко А. Акти тлумачення норм права в системі правових актів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Національна академія наук України, Інститут держави і права ім. В. Корецького. Київ, 2013. 20 с.
7. Лепіш Н. Акти тлумачення норм права: питання теорії та практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Львівський національний університет ім. І. Франка. Львів, 2014. 20 с.
8. Колесник И. Теоретическая модель правоприменительной технологии : дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 ; Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте РФ ; науч. консульт. Н. Власенко. Москва, 2014. 437 с.
9. Болдырев С. Юридическая техника: теоретико-правовой анализ : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 ; Кубанский государственный аграрный университет ; науч. консульт. Л. Рассказов. Ростов-на-Дону, 2014. 468 с.
10. Косович В. Загальнотеоретичні аспекти удосконалення нормативно-правових актів України : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 ; Львівський національний університет імені Івана Франка ; науч. консульт. П. Рабінович. Львів, 2015. 488 с.
11. Загиней З. Герменевтика кримінального закону України : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08 ; НАН України, Інститут держави і права ім. В. Корецького. Київ, 2016. 36 с.
12. Неліпович Г. Юридична конструкція як засіб структурування правової інформації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Івано-Франківський університет права ім. короля Данила Галицького. Івано-Франківськ, 2017. 20 с.
13. Бойко Г. Роль юридичних конструкцій в процесі тлумачення правових норм. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави* : матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції (25 квітня 2012 р., м. Львів). Львів : Навчально-науковий інститут права та психології Національного університету «Львівська політехніка», 2012. Ч. 1. С. 272–275.
14. Рудашевский Б. Право и моделирование. Методологические проблемы советской юридической науки / отв. ред.: В. Кудрявцев ; редкол.: А. Васильев, В. Казимирчук, Д. Керимов, В. Нерсисянц, В. Чхиквадзе. Москва : Наука, 1980. С. 290–308.
15. Косцова І. Системне тлумачення норм права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» ; ІФУП. Івано-Франківськ, 2017. 20 с.
16. Викторова Э. Толкование норм права в Англии и США : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 ; ФГБУН Институт государства и права Российской академии наук. 2019. 273 с.
17. Люблинский П. Техника, толкование и казуистика Уголовного кодекса. Петроград, 1917. 267 с.
18. Густова Э. Основные идеи о толковании уголовного закона в исследовании П.И. Люблинского. *Вестник Нижегородского университета им. Н. Лобачевского*. 2020. № 1. С. 104–108.
19. Капліна О. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права : монографія. Харків : Право, 2008. 296 с.
20. Малента В. Неофіційне тлумачення норм права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2010. 16 с.
21. Прийма С. Принципи тлумачення норм права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Харків, 2011. 18 с.
22. Оглезнев В. Г.Л.А. Харт и формирование аналитической философии права. Томск : изд-во Томского университета, 2012. 216 с.
23. Юридична аргументація: логічні дослідження : колективна монографія / О. Юркевич, В. Титов, С. Куцепал та ін. Харків, 2012. 211 с.
24. Дружиніна-Сендецька Т. Тлумачення у праві: особливості герменевтичного підходу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2015. 19 с.
25. Комарова Т. Суд Європейського Союзу: розвиток судової системи та практики тлумачення права ЄС : монографія. Харків : Право, 2018. 528 с.
26. Онищук І. Правовий моніторинг: проблеми методології, теорії та практики : монографія. Івано-Франківськ ; Дрогобич : Коло, 2017. 512 с.
27. Онищук І. Техніка юридичного письма в нормативно-правових актах : монографія. 2-ге вид., стер. Харків : Право, 2019. 226 с.

28. Мусиченко О. Зрозумілість сучасного кримінального закону : монографія. Миколаїв : Іліон, 2021. 308 с.

29. Шутак І. Юридична техніка : курс лекцій. Івано-Франківськ : Лабораторна академія досліджень правового регулювання та юридичної техніки. Дрогобич : Коло, 2014. 228 с.

30. Шутак І., Онищук І. Юридична техніка : навчальний посібник для вищих навчальних закладів. Івано-Франківськ, 2013. 496 с.

31. Новітнє вчення про тлумачення правових актів : навчальний посібник з курсу тлумачення правових актів для суддів, що проходять підвищення кваліфікації, і кандидатів на посади суддів, що проходять спеціальну підготовку / В. Ротань, І. Самсін, А. Ярема та ін. Харків : Право, 2013. 752 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Samsin_Ihor/Novitnie_vchennia_pro_tlumachennia_pravovykh_aktiv.